

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سیستان و بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

اقدامات اصلاحگرایانه ی عباس میرزا و عملکرد نظامی او در مقابل روسها

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا فراهانی

استاد مشاور:

دکتر مسعود مرادی

تحقیق و نگارش:

عباس سرگزی

۱۳۸۸/۸/۳۰

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

معاونت ارتباطات و امور بین الملل
تهیه و تدوین

شهریور ۱۳۸۸

۱۲۷۳۹۰

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان اقدامات اصلاح گرایانه عباس میرزا و عملکرد نظامی او در مقابل روسها قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دوره اسلامی توسط دانشجو عباس سرگزی تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر محمدرضا فراهانی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

عباس سرگزی
امضاء

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۸۸/۶/۲۷ توسط هیئت داوران بررسی و درجه بسیارخوب به آن تعلق گرفت.

تاریخ	امضاء	نام و نام خانوادگی	
		دکتر محمدرضا فراهانی	استاد راهنما:
		دکتر مسعود میرادی	استاد مشاور:
		دکتر عباس سرافرازی	داور ۱:
		دکتر کورش صالحی	داور ۲:
		دکتر محمدعلی زهرازاده	نماینده تحصیلات تکمیلی:

۸۸، ۶، ۲۶

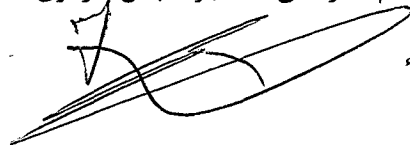
تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب عباس سرگزی تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: عباس سرگزی

امضاء

تقدیرم به

همه کسانی که در گستره ی تاریخ برای

سرپانندی ایران با شکر و کوشیده اند

به روح پدرم که همیشه قلبش برای موفقیت من می تپید

به مادر مهربانم به پاس همه ی زحماتش

تقدیرم به :

همسر فدائار و دلسوزم

به دو گانه همیشه سبز زندگی ام

مینا و صدرا

سپاسگزاری

برخود لازم می دانم که قبل از همه مراتب و تشکر و امتنان خویش را از زحمات ارزنده ی استاد گرامی جناب آقای دکتر محمد رضا فراهانی که در تمام مراحل تهیه و تدوین این پژوهش ، در نهایت مهربانی و گشاده رویی از راهنمایی های گرانبسنگ خویش مرا بهره مند نمودند ، ابراز نمایم.

از زحمات و مساعدت های ارزشمند استاد مشاور محترم ، جناب آقای دکتر مسعود مرادی نیز صمیمانه تشکر و قدر دانی نمایم.

و بالاخره از مادرم که همواره دعای خیر او بدرقه راهم بوده است و نیز از همسر و فرزندانم به خاطر تحمل تمام مرارتها و کاستیها که در اثر مشغولیتهم در این دوره متحمل شدند ، سپاگزارم.

چکیده

سخن در مورد دوره ای است که عباس میرزا - یکی از افراد علاقه مند به نوگرایی و اصلاح طلبی در دوره ی حکومت فتحعلی شاه - تصمیم به اجرای اصول و موازینی در ایران گرفت، که لازمه ی آن تغییر بسیاری از روش ها و سنت های رایج آن دوره بود. علت این تصمیم او را باید در چگونگی انجام دو دوره جنگهای ایران و روس و نتایجی که بر اوضاع و احوال ایران گذاشت، جستجو کرد. همچنین در این دوره اروپا بعد از وقوع انقلاب صنعتی در حال گذار از دوران سنتی به عصر مدرن بود. اگرچه آغاز این تغییرات و اصلاحات در ایران ابتدا امیدوار کننده بود، اما پس از مدتی و به دنبال بی برنامه گی متولیان اجرای اصلاحات در زمینه سازی لازم و همچنین مخالفت رقیبان عباس میرزا و سنت گرایان و مرگ زودرس ولیعهد، سرانجام درستی برای این اصلاحات رقم نخورد، اگرچه تغییرات ارزشمند در اوضاع حکومتی و وضع مردم آذربایجان به وجود آمد.

عباس میرزا با در اختیار داشتن افراد اندیشمندی مانند محمد خان امیر نظام مربی وی و میرزا بزرگ قائم مقام فراهانی و پسرش میرزا ابوالقاسم قائم مقام دوم و میرزا تقی خان فراهانی، فرصت بسیار مطلوبی به دست آورد، زیرا آنها نه تنها در امور نظامی و لشکر کشی عباس میرزا را راهنمایی می کردند بلکه در امور اداری و حکومتی و انجام اصلاحات اجتماعی - سیاسی نقش ارزنده ای داشتند و همین افراد از نخستین پایه گذاران جنبش اصلاحگرا در ایران شدند.

همچنین نایب السلطنه در طول دو دوره جنگ با دولت قدرتمند روسیه، مقاومت جانانه ای انجام داد و پس از آن اقدامات مهمی در نوسازی ارتش و اصلاحات اداری، مالی، اجتماعی و بهبود مسائل آموزشی و فرهنگی و گذر از جامعه ی سنتی به جامعه پیشرفته انجام داد.

کلیدواژه: عباس میرزا، نوگرایی، روشنفکری، آذربایجان، قائم مقام.

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
بررسی منابع	۴
فصل اول : گذری بر زندگی عباس میرزا (دوران کودکی ، نوجوانی ولایتعهدی او)	۸
تولد و کودکی عباس میرزا	۹
روابط عباس میرزا و آقا محمد خان (موسس قاجار)	۹
انتخاب عباس میرزا به و لا یتعهدی	۱۰
اهمیت آذربایجان و شهر تبریز از نظر ولایتعهدی	۱۱
عباس میرزا و میرزای بزرگ ، قائم مقام	۱۲
عباس میرزا و میرزا ابو القاسم قائم مقام	۱۳
فصل دوم : بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در ابتدای دوره ی قاجار	۱۷
اوضاع سیاسی _ اجتماعی ایران در دوره عباس میرزا	۱۸
مخالفان عباس میرزا و مشکلات وی برای اصلاح جامعه	۱۹
عقاید مذهبی عباس میرزا (عباس میرزا و علما)	۲۱
عباس میرزا و فتحعلی شاه	۲۳
سیرت عباس میرزا	۲۵
فصل سوم : اقدامات اصلاحگرایانه عباس میرزا در زمینه ی نظامی	۲۷
نظام جدید و تحول در ارتش ایران	۲۸
شیوه های آموزشی جدید و تغییر ساختار و تشکیلات ارتش	۳۱
فرانسویان و اصلاحات نظامی عباس میرزا	۳۴
انگلیسی ها و اصلاحات نظامی عباس میرزا	۴۲
اندیشه ی تاسیس نیروی دریایی (بحریه)	۴۶
نتایج اصلاحات و اقدامات نظامی عباس میرزا	۴۷

۴۹	فصل چهارم: بررسی اصلاحات آموزشی و فرهنگی عباس میرزا
۵۰	اعزام محصل به خارج
۵۲	ترجمه و چاپ کتاب
۵۶	آموزش و پرورش و مدارس در شهرها
۵۹	نتایج اصلاحات فرهنگی و آموزشی
۶۱	فصل پنجم: اصلاحات اقتصادی و اجتماعی عباس میرزا
۶۲	احداث بناها و عمران و آبادی
۶۴	عباس میرزا و نظام مالیاتی
۶۷	جمعیت و طبقات اجتماعی
۶۹	عباس میرزا، دادگستری و اصلاحات قضایی
۷۲	فصل ششم: عملکرد نظامی عباس میرزا در مقابل روسها (جنگهای ایران و روسیه)
۷۳	سابقه ی دشمنی و دست اندازی روسها به ایران
۷۵	دوره ی اول جنگهای ایران و روس (۱۲۲۸ _ ۱۲۱۸ م.ق/ ۱۸۱۳ _ ۱۸۰۳ م)
۸۰	عهدنامه ی گلستان
۸۳	دوره ی میان دو جنگ
۸۴	علل و مقدمات شروع جنگ های دوره ی دوم ایران و روس
۸۶	نقش علما و مجتهدین شیعه در آغاز جنگهای دوره ی دوم ایران و روس
۸۷	نقش انگلیسی ها در آغاز جنگهای دوم ایران و روس
۸۸	عباس میرزا و نقش او در آغاز دوره ی دوم جنگ
۸۹	شرح جنگهای دوره ی دوم ایران و روسیه
۹۱	مذاکرات صلح و مواد عهدنامه ی ترکمانچای
۹۳	پیامدها و نتایج جنگ ایران و روسیه و عهدنامه ی ترکمانچای
۹۷	نتیجه
۹۸	توضیحات
۱۰۲	تصاویر

١٠٧.....	اسناد
١١٢.....	منابع و ماخذ
١١٢.....	الف _ كتابها
١١٨.....	ب _ مقالات

مقدمه:

حکومت قاجار که خود را در مواجهه با غرب ضعیف می دید، دست به اصلاحاتی زد که عمده ی آن در سیستم ارتش و بنای نظام جدید دنبال می شد، شکستهای جنگی قاجار در قفقاز و گرجستان سبب شده تا چاره اندیشی های جدی از سوی عباس میرزا صورت گیرد، وی مردی بود در مجموع بی همتا، روشن اندیشی او، نفوذ و نیروی گسترده و پیوند نزدیک او با شاه که وی را به رغم دشمنی های موجود، دوم شخص ایران قرار می داد، دل بستگی فراوان او به بهره گیری از فن، دانش و کارشناسی غرب و از همه مهم تر، آگاهی او از ناهمدلی اش با بسیاری از برنامه های استعماری غرب در آغاز سالهای سده ی نوزدهم میلادی، وی را در میان دیگر ایرانیان معاصر خود مردی بی همتا ساخته بود. همه ی کسانی که پیرامون آغاز فرمانروایی قاجارها سخن گفته اند، همنا هستند که خواست عباس میرزا سر و سامان دادن به وضع نابسامان ایران، با بهره جویی از پیشرفتها و کارشناسیهای غرب، بوده است

اگر چه نگاهی به تاریخ ایران، پژوهشگران تاریخ را متوجه می سازد که ایران و ایرانی با لزوم نوسازی و اصلاح آشنا بوده اند، اصلاحاتی که داریوش بزرگ هخامنشی، انوشیروان ساسانی و غازان خان ایلخانی انجام دادند، تنها بخشی از مجموعه اصلاحاتی است که زمامداران ایران در طول زمان به آن دست یازیده اند اما در عصر قاجار، بروز شرایط خاص لزوم بازسازی و اصلاح را طلبیده و در نتیجه نسیم اصطلاحات وزیدن گرفت.

آن چه روشن است، اصلاحات مختصر عباس میرزا و شروع به بازسازی ارتش و اعزام دانشجو به فرهنگ و دیگر جنبه های بیش از آن که باعث تقویت سلطنت شود، موجب افزایش تقاضا برای اصلاحات بیشتر در کشور شد. در این میان واکنش های ضعیف و واپس گرایانه ی دربار قاجار و همسویی آن با استعمارگران، زمینه ی نفرت از حاکمیت و بیگانه ستیزی را بیشتر فراهم آورد و سبب شد همگان یکصدا خواهان انجام اصلاحات اساسی شوند.

از طرف دیگر شدید ترین و طولانی ترین جنگهای خارجی ایران با کشور استعمارگر روسیه ی تزاری در این عصر آغاز شد و مسأله ی هماهنگی و ائتلاف انگلستان و روسیه در مقابل فتوحات ناپلئون دولت انگلستان را به مداخله و میانجی ری در جنگهای ایران و روسیه مجبور نمود که سبب زیانهای جبران ناپذیری به کشور ما شد. فتحعلی شاه که شایستگی او در حد رئیس قبیله بود و تنها به جهت نظام موروثی به پادشاهی رسیده بود، دست به یک جنگ بی تناسب و بی موقع زد که چندین شهر ایرانی را از دست داد، این جنگها نفوذ غربی ها را در ایران بیشتر کرد و از طرف دیگر اعتماد به نفس ایرانی ها را گرفت. اگر و اصلاحات را سرعت بیشتری بخشید.

البته در مجموع عوامل دیگری نیز باعث وزش نسیم اصلاحات شد، عواملی چون: تماس با غرب و احساس نوگرایی، تاثیر حضور استعمار، انسجام اجتماعی در قالب شکل گیری طبقات نوین، اشاعه ی افکار نو و درخواست استمرار تغییرات.

در رساله ی حاضر به اقدامات اصلاحگرایانه ی عباس میرزا و عملکرد نظامی او در مقابل روسها پرداخته شده که اهمیت آن به دلایل زیر می باشد:

۱- شکل گیری اصلاحات در دوره ی اول قاجار از بالا (یعنی دربار) بود، و نوگرایی و ایجاد تغییرات از خاندان سلطنت آغاز شد. ۲- اگر چه در این زمینه تحقیقات گسترده ای صورت پذیرفته است، اما هنوز پژوهش ها به پایان خود نرسیده اند و لذا می توان به بسیاری از نکات ناپیدا دسترسی پیدا کرد. ۳- زمینه ی تاریخی اقدامات اصلاحگرایانه را برای پژوهشگر روشن می سازد.

چارچوب تحقیق

در این رساله، سعی بر آن داریم تا روشن کنیم که اصلاحات نظامی، اقتصادی، فرهنگی و آموزشی در دوره فتحعلی شاه که به همت عباس میرزا صورت گرفت، جرقه هایی از پیشرفت و فاصله گرفتن از واپس گرایی و عقب ماندگی را در جامعه مشتعل ساخت.

سئوالات

پس از انتخاب عنوان و مطالعه منابع مربوطه، سئوالهای زیر درباره ی موضوع رساله همواره به ذهن متبادر می شد.

- ۱- چه عواملی عباس میرزا را به سمت انجام اصلاحات سوق داد؟
- ۲- اقدامات و اصلاحات عباس میرزا چه تاثیراتی بر سازماندهی ارتش داشت؟
- ۳- تاثیر اوضاع ایران در این دوره ی بحرانی بر کامیابی یا عدم کامیابی اصلاحات عباس میرزا چه بود؟
- ۴- مخالفان انجام اصلاحات چه کسانی بودند؟
- ۵- دلایل شکست ایران در دو دوره ی جنگ با روسیه چه بود؟

فرضیه ها

برای رسیدن به سئوالات فوق فرضیه های زیر مطرح شد که عبارتند از :

- ۱- عباس میرزا برای عقب نماندن ایران از قافله ی پیشرفت جهانی شروع به اقدامات و اصلاحات نمود .
- ۲- شکست ایران در جنگ با روسیه، نشانگر عقب ماندگی و سنتی بودن ارتش ایران بود.
- ۳- عباس میرزا برای انجام اصلاحات، مخالفین سرسختی مانند شاهزادگان قاجار و سران عشایر و ایلات را در برابر خود می دید.
- ۴- عوامل متعددی مانند ضعف بنیه ی نظامی عباس میرزا، و خیانت بعضی از بزرگان مانند آصف الدوله و تامین نشدن سپاه ایران از نظر مادی از طرف فتحعلی شاه باعث شکست ایران از روسیه گردید.
- ۵- اوضاع نابسامان ایران در این دوره و قحطسالی و خشکسالی های پی در پی و لطمات زیادی که بر پیکره ی اقتصاد ایران وارد شد از دیگر دلایل عدم کامیابی عباس میرزا بود.

پیشینه ی تحقیق

در مورد این تحقیق قبلاً نیز آثار متعددی مانند کتاب عباس میرزا قاجار - شرح حال و خدمات او - نوشته سید مصطفی موسوی طبری و عباس میرزا نوشته امینه پاکروان به رشته ی تحریر در آمده است اما لازم به ذکر است که این موضوع، در صورتی که به خوبی انجام گیرد می تواند گوشه های تاریک و ناپیدای اصلاحات در این دوره را روشن کند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این رساله، روش کتابخانه ای و اسنادی است یعنی گردآوری اطلاعات و تحلیل وقایع براساس اطلاعات گردآوری شده از منابع و مآخذ که همراه استنتاج عقلی بوده است . کلیت رساله بر پایه ی منابع دسته اول است و در مرحله ی بعد ، از منابع دسته دوم و تحقیقات استفاده شده است . در ثبت تاریخ رویدادها بیشتر تاریخ هجری قمری که به شکل (هـ . ق) و تاریخ میلادی با علامت(م) به کار رفته است . همچنین شیوه ای ارجاع دهی به منابع ، ارجاع داخل متن است که پس از نام نویسنده ی کتاب ، سال چاپ آن و شماره ی صفحه آمده است .

رساله به شش فصل کلی تقسیم شده است شامل :

- ۱- گذری بر زندگی عباس میرزا (دوران کودکی و نوجوانی و ولایتعهدی).
- ۲- بررسی اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران در ابتدای دوره ی قاجار.
- ۳- اقدامات اصلاحگرایانه ی عباس میرزا در زمینه ی نظامی .
- ۴- بررسی اصلاحات آموزشی و فرهنگی عباس میرزا.
- ۵- اصلاحات اقتصادی و اجتماعی عباس میرزا.
- ۶- عملکرد نظامی عباس میرزا در مقابل روسها . که به آنها پرداخته می شود.

بررسی منابع :

۱- «عباس میرزا قاجار؛ شرح حال و سیاست و خدمات او» . نوشته سید مصطفی موسوی طبری، آقای موسوی کتاب خود را به پنج فصل و به شرح ذیل تقسیم بندی کرده است . دوران زندگی عباس میرزا از طفولیت تا زمان ولایتعهدی ، اصلاحات و اقدامات عباس میرزا در آذربایجان ، صفات و سجایای ولیعهد قاجار ، آخرین سالهای عمر عباس میرزا و مرگ او و نظریه بیگانگان درباره عباس میرزا، ایشان بگونه ای بسیار مختصر و گذرا زوایای مختلف زندگی عباس میرزا را به رشته تحریر درآورده است . و شاید هم مهمترین ضعف کتاب ، اختصار کتاب باشد. در این تحقیق از کتاب فوق در مورد خصوصیات اخلاقی عباس میرزا و نیز بررسی ادوار مختلف وی استفاده شده است .

۲- «عباس میرزا». نوشته خانم امینه پاکروان (۱۹۵۸-۱۸۹۰ م/۱۳۷۳-۱۳۰۵)، یکی از انگشت شمار کتابهایی است که در شرح زندگی عباس میرزا نوشته شده است . نویسنده ، کتاب خود را به شیوه داستانی نوشته است، ولی اطلاعات ذیقیمتی از زندگینامه عباس میرزا و اقدامات او در لابه لای صفحات کتاب می توان یافت . پاکروان در کنار زندگی رسمی عباس میرزا کوشیده با تلفیق رویا و واقعیت زندگی و افکار ، اجتماعی ، فرهنگی و خانوادگی او را به تصویر بکشد . اما در نهایت کتابی است قابل استناد درباره زندگی عباس میرزا. و در این پژوهش از کتاب مذکور خصوصاً در بررسی زوایایی از زندگی عباس میرزا که معمولاً در تواریخ رسمی مورد غفلت واقع می شود استفاده وافر برده ام.

۳- «ایران در میان طوفان؛ شرح زندگی عباس میرزا و جنگهای ایران و روسیه تزاری» این کتاب در سال ۱۳۳۶ ه.ش به رشته تحریر درآمده و شاید بتوان گفت که مفصل ترین کتاب در مورد زندگی عباس میرزا با تکیه بر جنگهای ایران و روسیه است. آقای نجمی کتاب خود را بیان مجملی از طایفه قاجار آغاز کرده و در ادامه به چگونگی ولیعهدی عباس میرزا پرداخته و مختصری از اقدامات اصلاحی عباس میرزا نیز سخن گفته است. آنگاه به سراغ جنگهای ایران و روسیه رفته و مفصلاً در این زمینه قلمفرسایی نموده است. آقای نجمی در ضمن حوادث جانبی این دوره را نیز از نظر دور نداشته و به روابط عباس میرزا با سفیران دول خارجه و بطور کلی روابط خارجی ایران در این دوره نیز پرداخته است. جنگهای با عثمانی و سرکوب شورشهای داخلی از دیگر مطالب این کتاب است. در نهایت نویسنده چگونگی مرگ نایب السلطنه و طبق معمول نظرات دیگران در مورد شاهزاده و مخصوصاً نظر سفرا و مستشاران اروپایی که در مورد عباس میرزا نگاشته اند. و نیز وصایای ولیعهد را به عنوان حسن ختام کتاب خود آورده است. کتاب آقای نجمی نیز در واکاوی زندگی و اقدامات مختلف نایب السلطنه مددکار ما در این مختصر بوده است.

۴- «ناسخ التواریخ» نوشته؛ میرزا محمد تقی لسان الملک سپهر (۱۲۷۴-۱۲۱۶ق/۱۸۵۷-۱۸۰۱ م). این کتاب به اهتمام آقای جمشید کیانفر و در دو جلد منتشر شده است. و عنوان جلد اول آن «از آغاز تا پایان سلطنت فتحعلی شاه» می باشد. هرچند در این جلد خلاصه ای از ابتدای ایل قاجار و چگونگی تلاش دو ایلخان قدرتمند قاجار (فتحعلی خان و محمد حسن خان) را در جهت تسلط بر حکومت شرح داده، و چگونگی به تخت نشستن آقا محمد خان قاجار تا پایان مرگ او و جلوس فتحعلی شاه بر تخت سلطنت را توضیح می دهد. سپهر همچنین در ضمن وقایع سالهای مختلف زوایایی از زندگی عباس میرزا در جنگهای ایران و روس، ایران و عثمانی و جنگهای داخلی را مکتوب نموده است. سپهر همچنین با ذکر روابط ایران با کشورهای مختلف بیگانه و استقرار سفیران و مستشاران خارجی و ارتباط آنها با عباس میرزا تشریح می کند. از این کتاب مخصوصا در بررسی بخش مهمی از زندگی نایب السلطنه، یعنی بررسی جنگهای ایران و روس استفاده شده است.

۵- «مآثر السلطانیه» نوشته عبدالرزاق مفتون دنبلی (۱۲۴۲-۱۶۷ ق/۱۸۲۶-۱۷۵۳ م) از دیگر آثار مهم عصر قاجار و مخصوصا شرح جنگهای ایران و روس است. او از خاندان مشهور دنبلی و از اهالی خوی است. گویا خاندان وی از دوران شاه عباس به کارهای مهم دولتی می پرداختند. عبدالرزاق دنبلی نیز دوران جوانی خود را در دستگاه زندیه و در خدمت کریم خان سپری کرده و پس از افول خاندان زند به خدمت آقا محمد خان در دستگاه زندیه و در خدمت کریم خان سپری کرده و پس از افول خاندان زند به خدمت آقا محمد خان در آمد. وی پس از مدتی و در دوران فتحعلی شاه به سمت منشی عباس میرزا نایب السلطنه در آمد. مآثر السلطانیه صفحات متعددی راجع به احداث « نظام جدید» لشکر، مهندسی، چاپخانه، باسمه خانه و کارگاههای متعدد صنعتی داشته، و از این جهت در بررسی اقدامات و اصلاحات عباس میرزا جایز اهمیت است. همچنین از دیگر رئوس مطالب این کتاب میتوان به شرح جنگهای مختلف ایران در این دوره و نیز روابط ایران با دول خارجه می توان اشاره کرد. نوشته مرحوم دنبلی همانگونه که در هر گونه بررسی راجع به جنگهای ایران و روس نمی توان از آن گذشت در شرح اقدامات مختلف عباس میرزا نیز از آن کمک گرفته ام.

۶- «تاریخ نو» نوشته جهانگیر میرزا قاجار پسر عباس میرزا نایب السلطنه است. این کتاب در واقع ذیل مآثر السلطانیه است. و وقایع سالهای ۱۱۲۴ تا ۱۲۶۷ ق را در بردارد. تاریخ نو حاوی اطلاعات ذقیمتری از اواخر زندگی عباس میرزا، جنگهای دوره دوم ایران و روس و سرکوب مخالفین در یزد و کرمان و خراسان است. اهمیت تاریخ نو در آن است که جهانگیر میرزا خود ناقل مستقیم برخی حوادث و رویدادهاست. این کتاب نیز در روشن نمودن بخشی از زوایای زندگی عباس میرزا منبعی قابل توجه

است. خصوصاً آنکه همانگونه که می دانیم نویسنده کتاب فرزند نایب السلطنه و دوران پر تلاطم جنگهای ایران و روس همراه پدر بوده است.

۷- «روضه الصفای ناصری» تالیف رضا قلی خان هدایت (۱۲۸۸-۱۲۱۵ ق) است. این کتاب نیز ذیلی بر تاریخ روضه الصفای میرخواند است. روضه الصفای ناصری در سه جلد نوشته شد که در واقع جلد‌های هشتم تا دهم کتاب میرخواند است. هدایت در این سه جلد وقایع صفویه تا زمان خود را نگاشته است. از دیگر کتابهای هدایت می توان به مجمع الفصحاء اشاره کرد. هدایت نیز اطلاعات ذیقیمتی از زندگی و کارهای عباس میرزا نایب السلطنه بدست می دهد. روضه الصفای ناصری نیز از جمله کتابهایی است که در هر گونه بررسی مربوط به دوره قاجار نمی توان آن را نادیده گرفت. از این کتاب در بررسی دوران مختلف زندگی نایب السلطنه استفاده کرده ام.

۸- «سفر در ایران» این کتاب در واقع سفرنامه گاسپار دروویل فرانسوی است. دروویل در این کتاب ضمن بررسی کوتاهی از تاریخ ایران قبل از دوره فتحعلی شاه، مشاهدات خود را از اوضاع اجتماعی ایران نیز شرح می دهد. دروویل با نکته سنجی خاص اروپایی خود نکات ارزنده‌ای از اوضاع ایران آن عصر را منعکس می کند. دروویل فرانسوی توضیحات مفیدی از دخالتها و نقش دوگانه دیپلماسی بریتانیا در کشور ما ارائه کرده است. کتاب سفر به ایران در مورد زندگی، اعتقادات، افکار و عملکرد عباس میرزا کتابی در خور توجه بوده و در تمام این زمینه ها از این کتاب استفاده شده است.

۹- «تاریخ ذوالقرنین» این کتاب توسط میرزا فضل الله خاوی شیرازی از مورخین دربار فتحعلی شاه و به نام وی نگاشته شده است. این کتاب در دو جلد، و با دو نام مجزا نگاشته شده جلد اول کتاب به عنوان «نامه صاحبقران» و جلد دوم «رساله خاقان» است. این کتاب نیز منابع دست اول دوران زندگی عباس میرزا و حاوی مطالب سودمندی است. با وجود اینکه این کتاب از تملقها و بزرگنمایی های معمول کتابهای نوشته شده توسط منشیان دربار خالی نیست، با این وجود اطلاعات فراوانی از ادوار مختلف زندگی عباس میرزا در آن می توان یافت.

۱۰- «مأموریت ژنرال گاردان در ایران» این کتاب شرح مأموریت ژنرال گاردان، سفیر ناپلئون در ایران است. گاردان در این کتاب که به قلم آلفرد گاردان نوشته شده است، شرح جالبی از اوضاع سپاه ایران و همچنین اوضاع اجتماعی سیاسی و اقتصادی کشور در دوره حکومت قاجار دارد. گاردان به مانند دیگر نویسندگان اروپایی با تیزبینی خاصی اوضاع و احوال کشور را از جنبه های مختلف، و البته بسته به موضوع به تفصیل و یا اجمال نگاشته است. کتاب مأموریت ژنرال گاردان در ایران هر چند حاوی نکات سودمندی است، ولی به هر حال توسط یک بیگانه نگاشته شده، و چون او هر آنچه را که دیده نگاشته است، در استناد به آن باید

دقت نمود هر چند این کتاب مخصوصاً در زمینه اوضاع سپاه ایران کتابی بی نظیر است و در این پژوهش مخصوصاً در بررسی اقدامات و اصلاحات نظامی عباس میرزا استفاده شده است. این کتاب توسط مرحوم عباس اقبال آشتیانی ترجمه شده است.

۱۱- «بنیان حکومت قاجار» این کتاب نوشته فرزاد اجلالی است. این کتاب تحقیقی کم حجم و دارای مطالب ارزنده ای است. نویسنده قصد دارد ایل قاجار را از منظر جامعه شناسی بررسی کند. بنیان حکومت قاجار ضمن بررسی آداب و رسوم و فرهنگ ایل قاجار، ساختار سیاسی و اجتماعی ایل و نیز عملکرد اقتصادی آن را قبل و بعد از حکومت نیز بررسی می کند. این کتاب اطلاعات ذیقیمتی از اوضاع اجتماعی ایل حکومتگر قاجار قبل و بعد از حکومت ارائه نموده و جهت بررسی چگونگی و چرایی اقدامات اصلاحی عباس میرزا از آن استفاده شده است.

فصل اول:

گذری بر زندگی عباس میرزا (دوران کودکی، نوجوانی و ولایتعهدی او)

تولد و کودکی عباس میرزا

عباس میرزا در سال ۱۲۰۳ هـ ق در قصبه ی نوا از توابع لاریجان پا به عرصه ی هستی گذاشت و پدرش در آن زمان ولیعهد آقا محمد خان قاجار بود، باباخان [۱] برای گذراندن فصل تابستان در این ده که محل خوش آب و هوا بود، اقامت داشت هنگامی که سرگرم سیر و گشت و گذار بود از تولد فرزندش آگاهی یافت و نام او را عباس گذاشت و نسبت به وی محبت و الفتی زیاد پیدا کرد. (موسوی طبری، ۱۶: ۱۳۵۳) مهدی بامداد در کتاب تاریخ رجال ایران در مورد تولد عباس میرزا می نویسد: عباس میرزای قاجار در چهارم ماه ذی الحجه سال ۱۲۰۳ هـ ق در مازندران « قصبه نوا » متولد شد و در سال ۱۲۱۳ قمری در سن ۱۱ سالگی به ملکی سلیمان خان قاجار و اعتراضالدوله و وزارت میرزا عیسی فراهانی مشهور به میرزا بزرگ و سرداری ابراهیم خان قاجار با سمت حکمرانی و ولیعهدی به آذربایجان مأموریت یافت. (بامداد، ۱۲: ۱۳۴۷) و بنا بقول نفیسی: عباس میرزا نایب السلطنه، چهارشنبه چهارم ذی الحجه ۱۲۰۳ در قصبه نوا نزدیک دماوند از دختر فتحعلی خان دولو برادر جان محمد خان ولادت یافت و در سال ۱۲۴۹ درگذشت. (نفیسی، ۲: ۱۳۴۴).

فتحعلی شاه چهار پسر رشید داشت، بزرگترین آنها محمدعلی میرزا بود که حکومت کرمانشاهان و دفاع قسمت جنوبی سرحدات ایران و ترکیه را به عهده داشت ، که این شاهزاده را به نفع عباس میرزا، برای ولیعهدی تخت و تاج کنار گذاشته بودند، لازم به ذکر است که محمد علی میرزا به هیچ وجه با انتخاب پدرش ، موافق نبود. (واتسن، ۱۳۴۸: ۱۶۶- ۱۶۵)

عباس میرزا چهارمین فرزند فتحعلی شاه در سال ۱۲۰۳ هجری قمری تولد یافت . وی از جانب پدر خود به ولیعهدی و فرمانروایی آذربایجان برگزیده شد. او در سال ۱۲۴۹ هجری قمری در مشهد درگذشت و هنگام مرگ چهل و پنج سال و ۶ ماه و شش روز سن داشت. از وی چهل و هشت فرزند، بیست و شش پسر و بیست و دو دختر بر جای مانده است (گل محمدی، ۱۳۶۸: ۱۳۶- ۱۳۷).

روابط عباس میرزا و آقا محمدخان (مؤسس قاجار)

عباس میرزا طفلی فوق العاده مؤدب و محبوب ولی ضعیف المزاج بود و در سن ده سالگی به کسالت و درد مفاصل و استخوان مبتلا شده بود؛ آقا محمد خان به عباس میرزا علاقه ی فراوانی داشت، غالب اوقات فراغت را با او می گذرانید و با علاقه و دلبستگی روز افزونی تمام تغییرات و سیر اخلاقی و روحی او را مورد دقت قرار می داد. (موسوی طبری، ۱۷: ۱۳۵۳)

آقا محمدخان سر سلسله حکومت قاجار ، که به عباس میرزا و محمدعلی میرزا علاقه فراوان داشت و غالب اوقات بیکاری را با آنها می گذراند ، سعی داشت تا مزاج و خوی تند محمدعلی را تعدیل نماید و ضمناً عباس میرزا را تحت تعلیمات مستقیم خود

قرار می داد ولی وقتی مشاهده کرد که تمام مراقبت ها و مهربانیها و تعلیماتش در مورد محمدعلی میرزا بی اثر می ماند، سخت برآشفته و مدتی بعد توجه و محبت خود را متوجه عباس میرزا می نماید. (نجمی، ۱۳۶۸: ۲۹۷) هنگامی که بین عباس میرزا و برادرانش مشاجره و گفتگو می گرفت، آقامحمدخان همیشه جانب عباس میرزا را رعایت می کرد و سعی می کرد که او عصبانی و خشمگین نشود. (موسوی طبری، ۱۳۵۳: ۱۷) می گویند یک روز آقامحمدخان مقدار زیاد میوه و قند را در مکانی قرار داده بود و برای اینکه به مباحثات و مشاجرات دو برادر گوش داده و روحیات آنها را مورد مطالعه قرار دهد خود را در محلی دور از چشم آن دو مخفی می نمود. محمدعلی برادرش را تحریک می کند که پیش از رسیدن عمویشان چند عدد از میوه ها را برداشته و میل نمایند ولی عباس میرزا مخالفت نموده و با صراحت می گوید، که این کار جز بی ادبی و تعدی چیز دیگری نیست. و عموی ما را عصبانی می کند، اما محمدعلی شروع به خوردن میوه ها می کند. آقامحمدخان از شنیدن کلمات جسارت آمیز و بی ادبی محمدعلی بشدت، متاثر گردید و ظرف های خوراکی را برداشته و آنها را به عنوان پاداش به عباس میرزا می دهد، که این اقدام باعث خشمگینی محمدعلی می گردد و حالت انتقام جویی برای سالیان دراز همچنان در روح محمدعلی باقی می ماند. (نجمی، ۱۳۶۸: ۱۷)

چوگان بازی، شکار، سوارکاری و فنون جنگ، تعلیماتی بودند که آقامحمدخان به برادرزاده ی خود که برای او آینده ی درخشانی را پیش بینی می کرد می آموخت، عباس میرزا علاوه بر فراگیری این موارد، در ایام فراغت به مطالعه ی کتابهای سودمند می پرداخت. (همان، ۱۳۶۸: ۱۸)

انتخاب عباس میرزا به ولایتعهدی

آقامحمدخان به فتحعلی شاه وصیت کرده بود که ولیعهد ایران همواره از پدر و مادر قاجار باشد تا همه ی طوایف قاجار پشتیبان سلطنت این خاندان باشند. به همین جهت، در سال ۱۲۱۳ هـ ق فتحعلی شاه، در سال دوم سلطنت خود عباس میرزا را که در آن زمان ده ساله بوده است ولیعهد و جانشین خود کرده و به همین سبب او را نایب السلطنه لقب داده است. (نفیسی، ۱۳۴۴: ۴) گرچه باباخان اولادهای متعددی داشت، ولی آقا محمد خان قاجار در زمان حیات خویش، عباس میرزا را لقب نایب السلطنه داد. او را کاندید ولایت عهدی ایران نمود. (لاچینی، ۱۳۲۶: ۴) قانون پادشاهی در ایران به رأی پادشاه بستگی دارد ولی برای مثال: در ترکیه و مصر، پسر ارشد به عنوان ولیعهد انتخاب می شود. (واتسن، ۱۳۴۸: ۱۶۶)

عباس میرزا جوانی نازک و ظریف ولی در صلابت اراده و تحمل ناملایمات و حوصله و شکیبایی بی نظیر بود، و همین مشخصات و امتیازات این جوان خوش قریحه و باهوش را در چشم پدر عزیز و محبوب می ساخت و شانس ولایتعهدی او نسبت به سایر